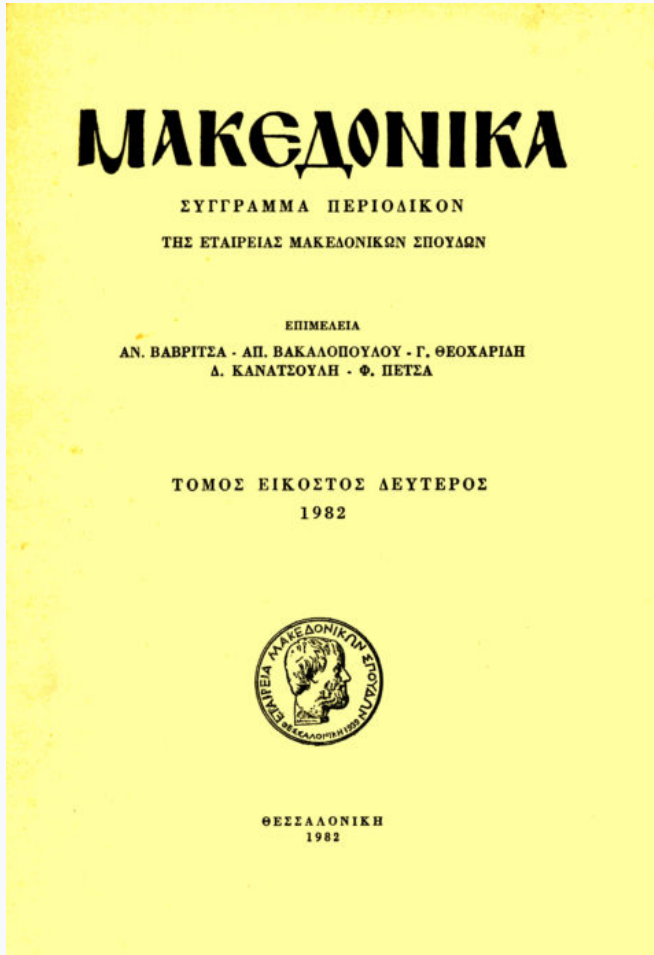

Μακεδονικά

Τόμ. 22, Αρ. 1 (1982)

Γεωργίου Δημητροκάλλη, Οι δίκoγχοι
χριστιανικοί ναοί

Γ. Γούναρης

doi: [10.12681/makedonika.542](https://doi.org/10.12681/makedonika.542)

Copyright © 2014, Γ. Γούναρης

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Γούναρης Γ. (1982). Γεωργίου Δημητροκάλλη, Οι δίκoγχοι χριστιανικοί ναοί. *Μακεδονικά*, 22(1), 514–522.
<https://doi.org/10.12681/makedonika.542>

γαγικό εμπόριο, την αγροτική οικονομία, την οικονομική πολιτική των Έλλήνων και των Ρωμαίων στη Θράκη, την οικονομική λειτουργία των ελληνικών άποικιών της Θράκης, τη δημοσιονομική πολιτική των Θρακών βασιλείων, την κοινωνική δομή της Θράκης, την κοινωνική και νομική θέση των Θρακών που ζούσαν μέσα στις ελληνικές άποικίες, την κοινωνική πολιτική των Έλλήνων άποίκων και των Ρωμαίων και τις κοινωνικές σχέσεις των διαφόρων εθνικών ομάδων της Θράκης.

Πολύτιμη ακόμα στοιχεία προσφέρει η διατριβή στην Ιστορία των άρχαιων λατρεϊών, στην Ιστορία της τέχνης, καθώς και στον τομέα της γλωσσολογίας (ειδικότερα της ανθρωπωνυμολογίας και τοπωνυμολογίας). Κυρίως όμως η διατριβή αποτελεί σπουδαία συμβολή στην έπιγραφική έρευνα της Θράκης. Κατ' άρχάς δίνει όλη τη σχετική έπιγραφική βιβλιογραφία, που είναι πολυτιμότερη για τις μελλοντικές έρευνες, λόγω της έλλειψης ενός corpus όλων των έπιγραφών της Θράκης με τη γεωγραφική έκταση που είχε κατά την άρχαιότητα. Έπειτα η διατριβή προσφέρει τά άπαραίτητα στοιχεία για τό σχολιασμό και τη βαθύτερη κατανόηση του καινούργιου έπιγραφικού υλικού που θά δημοσιευτεί μελλοντικά από τους έρευνητές.

Γενικά η διατριβή αποτελεί πολύτιμη συμβολή στην έρευνα της άρχαιάς ελληνικής Ιστορίας, ιδιαίτερα όμως της ρωμαϊκής, έφόσον τό περισσότερο υλικό (κυρίως έπιγραφικό και νομισματικό) που χρησιμοποιείται άνήκει στη ρωμαϊκή έποχή και συγκεκριμένα στους αυτοκρατορικούς χρόνους. Έτσι στην ουσία η διατριβή φωτίζει την πολιτική και κυρίως την πολιτιστική Ιστορία τριών ρωμαϊκών έπαρχιών: της Θράκης, της Κάτω Μοισίας και της Μακεδονίας (του ανατολικού τμήματός της). Γιατί στό έδαφος των ρωμαϊκών αυτών έπαρχιών εκτεινόταν, όπως είναι γνωστό, τά όρια της άρχαιάς Θράκης. Από αυτή την άποψη, προσφέρει η διατριβή πολλά νέα στοιχεία που άφορούν γενικότερα προβλήματα της ρωμαϊκής Ιστορίας, όπως είναι ο ρωμαϊκός άποικισμός, η άμυντική, οικονομική και έπαρχιακή πολιτική της Ρώμης, η διάδοση του ρωμαϊκού πολιτισμού και της λατινικής γλώσσας στις έπαρχίες του ρωμαϊκού κράτους, οι σχέσεις των Ρωμαίων με τους ντόπιους κατοίκους των έπαρχιών κ.ά.

Δ. ΚΑΝΑΣΤΟΥΛΗΣ

Γεωργίου Δημητροκάλλη, Οι δικογχοι χριστιανικοί νοαί, Άθήνα 1976, 80, σσ. 554, πίν. 635 εντός κειμένου, με γαλλική περίληψη σσ. 543-547 (έκδ. ΓΡΗΓΟΡΗ).

'Ο συγγρ. του καλαίσθητου και όγκώδους αυτού τόμου δέν είναι άγνωστος στό ελληνικό και διεθνές έπιστημονικό κοινό. Ήδη πριν από την έργασία που θά προσπαθήσουμε να παρουσιάσουμε στη συνέχεια και ή όποια αποτελεί τη διδακτορική του διατριβή, έχει γράψει πολυάριθμες μικρές και μεγάλες μελέτες καθώς και βιβλιοκρισίες, νεκρολογίες κ.ά., καθώς και άλλα τρία άρθρα και ένα βιβλίο σε συνεργασία με τον καθηγ. Ν. Μουτσόπουλο.

Τό παρόν βιβλίο, που άντίκειμένο του είναι οι δικογχοι χριστιανικοί νοαί, χωρίζεται σε έπτά κεφάλαια. Μετά από ένα μικρό σχετικά Πρόλογο, τό Μέρος Ι (σσ. 3-11) εισάγει τόν άναγνώστη στην προβληματική του έργου. Δίνει τόν όρισμό των δικογχων ναών και τούς διαχωρίζει από τούς δίκλιτους: δικογχοι είναι γενικά οι μονόχοροι (μονόκλιτοι) νοαί που έχουν δύο ανεξάρτητους χώρους ιερου ή και δύο άψίδες. Πρέπει δέ κατά τό συγγρ. να διακρίνονται από τούς δίκλιτους ναούς καθώς και από τις παλαιοχριστιανικές βασιλικές με δύο άντικρυστές κόγχες. Τις βασιλικές αυτές που βρίσκονται κυρίως στη Βόρεια

‘Αφρική, Ίβηρική Χερσόνησο, Ίταλία, Λυβία και Αίγυπτο αλλά και στην περιοχή της Ρηνανίας ο συγγρ. τους ονομάζει, πολύ όρθά, άμφικόγχους (και όχι δίκωγχους). ‘Ο όρος άποδίνει πολύ καλά τους γαλλικούς absides en regard l’une de l’autre, basiliques à deux sanctuaires opposées και basiliques à contre-abside circulaire και τους άνάλογους Ιταλικούς cotroabsidato και chiese ad absidi contrapposte και τους Ισπανικούς cotroabsis και absides contrapuestas.

‘Ο όρος δίκωγχος, κατά το συγγρ., χρησιμοποιήθηκε ήδη από το 1909 από τον Γ. Λαμπάκη και το 1930 από τον Ι. Μηλιόπουλο. Παρόλο που δεν είναι τόσο πετυχημένος έχει καθιερωθεί και χρησιμοποιείται από τους περισσότερους νεότερους Έλληνες έρευνητές, ενώ οι περιφραστικοί όροι «δίδυμος άψις», «δίδυμοι κόγχαι Ιεροού», που χρησιμοποίησε ο Ν. Δρανδάκης και «ναοί μετά δύο κογχών Ιεροού», που χρησιμοποίησε ο Α. ‘Ορλάνδος δεν έπικράτησαν γιατί είναι δύσχρηστοι. ‘Ο συγγρ. στην άνάπτυξη του θέματός του άκολουθεί τον όρο «δίκωγχος» «τόσο επειδή είναι παλαιότερος, όσο και γιατί τον θεωρεί πιά όριστικά καθιερωμένο».

‘Ανάλογα με τη διαμόρφωση του Ιεροού οι δίκωγοι ναοί διακρίνονται κατά το συγγρ. σε τρεις κατηγορίες:

α) ναοί που έχουν δύο πλήρη Ιερά. ‘Ο άριθμός τους είναι πολύ μικρός και βρίσκονται κυρίως στην ‘Αρμενία. Μερικοί άπ’ αυτούς έχουν προέλθει από μετασκευή δικλίτων, ενώ άλλοι είναι δικλίτοι μικρού μήκους με έναίιο νάρθηκα.

β) οι ναοί της κατηγορίας αυτής έχουν ένα Ιερό με δύο κόγχες ίδιου περίπου ύψους και πλάτους, που είναι συμμετρικά τοποθετημένες ως προς τον κατά μήκος άξονα του ναού. Τους ναούς που έχουν μόνον δύο ίσοψηφείς και ίσοπλατείς κόγχες, αλλά ή μία βρίσκεται στον άξονα του ναού ο συγγρ. τους ονομάζει ψευδοδίκωγχους. Συναντώνται κυρίως στη μεταβυζαντινή άρχιτεκτονική του σημερινού έλληνικού χώρου (π.χ. τά παρεκκλήσια κοντά στη λητή των καθολικών των μονών Κουτλουμουσίου, Γρηγορίου και ‘Εσφιγμένου). Τήν κατηγορία αυτή ύποδιαίρει σε τρεις παραλλαγές: στη Β1 κατατάσσει τους ναούς που οι δύο τους κόγχες, συνήθως ήμικυκλικές, προβάλλουν ελεύθερες στην κάτωψη. Στην παραλλαγή αυτή άνήκουν οι περισσότεροι γνωστοί δίκωγοι. Στη Β2 κατατάσσει τους ναούς που οι κόγχες τους εγγράφονται σε μία μεγαλύτερη ήμικυκλική άψίδα, έτσι που ο ναός έξωτερικά φαίνεται ως μονόκογχος. Στην παραλλαγή άνήκουν πολύ λίγα γνωστά παραδείγματα. Τέλος στη Β3 παραλλαγή οι δύο κόγχες εγγράφονται στο πάχος του άνατολικού τοίχου. Πολλά άναμνηια της παραλλαγής αυτής βρίσκονται στις Κυκλάδες, και χρονολογούνται στη μεταβυζαντινή εποχή, και άλλα στην ‘Αρμενία.

γ) Στην τρίτη κατηγορία ο συγγρ. εντάσσει όλους τους άλλους ναούς που ο καθένας τους είναι ένα πραγματικό unicomp και δεν έχουν καμία μορφολογική σχέση μεταξύ τους.

Στατιστικά οι 118 ναοί που μελετά ή συγγρ. άνήκουν το 6% στην Α’ κατηγορία, το 47% στη Β1, το 9% στη Β2 και το 22% στη Β3. Στη Γ’ άνήκει το 4%, ενώ ένα ποσοστό 12% δεν είναι δυνατό να χαρακτηριστεί.

Σύμφωνα με τη γνώμη του συγγρ. ένα μεγάλο μέρος των δίκόγχων ναών είναι άγνωστο ή έλάχιστα γνωστό στο έλληνικό και διεθνές έπιστημονικό κοινό. Δεκατρείς ναοί στη Νάξο, Τήνο, Κόθνο, Σίφνο και ‘Ικαρία έπισημάνθηκαν από το συγγρ., ενώ άλλοι πέντε ναοί (Μ. ‘Ασία, Θήρα, Φοκίδα) χαρακτηρίστηκαν από τον ίδιο ως δίκωγοι. ‘Επίσης γιά πρώτη φορά δημοσιεύονται στοιχεία γιά δέκα δίκωγχους ναούς της Δωδεκανήσου.

‘Όσον άφορά το Μέρος Ι του βιβλίου, που παρουσιάσαμε, θά είχαμε να παρατηρήσουμε πώς θά ήταν πιά πλήρες, κατά τη γνώμη μας, άν στίς αντίστοιχες κατηγορίες ναών άναφέρονταν και μερικά άπό τά σχετικά παραδείγματα με παραποιμές στο corpus, που άκολουθεί, και άν δινόταν ένας όλοκληρωμένος στατιστικός πίνακας.

Τό Μέρος ΙΙ (σσ. 15-315) άποτελεί τό corpus. ‘Ο συγγρ. καθόρθωσε να συγκεντρώσει,

ύστερα από έρευνες δέκα ετών, τó ύλικό 118 μνημείων τού σπάνιου αúτου τύπου, πού προέρχονται από τó γεωγραφικό χώρο πού όρίζεται από τή Μ. Άσία μέχρι τή Γαλλία και τή Γερμανία. Πολλές φορές αναγκάστηκε νά χρησιμοποιήσει βιβλιογραφία σέ μη διεθνείς γλώσσες. Τά μνημεία μελετώνται κατά γεωγραφικές περιοχές. Τούτο είναι μόν σωστό, άλλα ίσως θά ήταν προτιμότερο και όρθότερο νά ταξινομηθούν κατά τύπους, γεγονός πού θά διευκόλυνε τίς συγκρίσεις και τήν εξαγωγή συμπερασμάτων. Έξετάζονται με τή σειρά τά μνημεία τής Μ. Άσίας, Άρμενίας, Ρωσίας, νησιωτικής και ήπειρωτικής Έλλάδας, Βουλγαρίας, Γιουγκοσλαβίας, Ίταλίας, Γαλλίας, Έλβετίας, Γερμανίας και Αυστρίας και δίνεται περιληπτική άλλα άκριβής περιγραφή τεκμηριωμένη με σχέδια και πλούσιο φωτογραφικό ύλικό. Όταν πρόκειται γιά μνημεία άδημοσίεστα τότε οι περιγραφές είναι πιό αναλυτικές και τά σχέδια και οι φωτογραφίες περισσότερες.

Τó Μέρος ΙΙΙ (σσ. 321-368), πού αποτελείται από έξι κεφάλαια, είναι άφιερωμένο στά γενικά και ειδικά χαρακτηριστικά των δικόγγων ναών. Πριν από τó μέρος αúτό προτάσσεται χάρτης, όπου σημειώνονται οι περιοχές στις όποιες βρίσκονται οι δίκωγοι ναοί. Στο Ι κεφ. γίνεται λόγος γιά τή γεωγραφική εξάπλωση των δικόγγων ναών. Όλοι οι ναοί αúτοι βρίσκονται σ' ένα χώρο πού κατά τó συγγρ. σχηματίζει ένα τόξο, πού τó ένα του πόδι βρίσκεται στην Άρμενία και τó άλλο στην Άπουλία. «Άπό δό τó τόξο μας κατά ένα τρόπο διχάζεται: από τή μιá ακολουθεί τήν Άδριατική και καταλήγει στή Λομβαρδία, τή λομβαρδική Έλβετία, γιά νά καταλήξει στή Λίμνη τής Κωνσταντίας και τó αυστριακό Schwaz. Άπ' τήν άλλη τó τόξο περιλαμβάνει τά νησιά τού Τυρρηνικού, τίς άκτές τής Lunigiana, καθώς και τίς άκτές τής ΝΑ Γαλλίας».

Στή συνέχεια ó συγγρ. σημειώνει πός ή ύπαρξη παραδειγμάτων από τήν Άρμενία μέχρι τήν Άπουλία είναι πολú φυσική άφου, όπως έχει σημειωθεί και από άλλους έρευνητές (Σωτηρίου, Ξυγγόπ.) λο, Βοκοτόπουλο), οι περιοχές βρίσκονται στο γεωγραφικό χώρο τής λεγόμενης «Σχολής τής Άνατολής» τής παλαιοχριστιανικής και βυζαντινής τέχνης. Σχετικά δέ με τούς ναούς πού βρίσκονται στις «μασχάλες» τής Ιταλικής χερσονήσου, καθώς και σέ περιοχές πού γειτονεύουν με τή βόρεια Άδριατική συμπληρώνει πός ή παρουσία τους όφείλεται στο ότι ήταν και είναι λιμάνια άπ' όπου ή Εδρώπη έπικοινωνούσε με τά ανατολικά παράλια τής Μεσογείου και τούς άγιους Τόπους.

Ή άπουσία δικόγγων ναών από τή Σικελία άποδίδεται από τó συγγρ. στο γεγονός ότι τó νησί δέν δεχόταν εύκολα ανατολικές επιδράσεις. Θά μπορούσαμε όμως νά συμπληρώσουμε, όπως γράφει και ó R. Carraja (στή βιβλιοκρισία του γιά τούς δικόγγους, R.A.C, 3-4, 1979, 377-390), πός ή θέση τού νησιού στο κέντρο τής Μεσογείου τού έδινε τή δυνατότητα νά δέχεται και άλλες επιδράσεις ιδίως άραβικές.

Σχετικά δέ με τούς δίκωγους πού βρίσκονται σέ περιοχές τής Δύσης, πάντοτε, όπως λέγει ó συγγρ., οι περιοχές αúτες είχαν σπενές έμπορικές σχέσεις με τήν Άνατολή και εκτός από τó δίκωγο σχέδιο τού ναού τους ύπάρχουν πάντα στον ευρύτερο γεωγραφικό τους χώρο πολλές ανατολικές επιδράσεις.

Στό ΙΙ κεφ. εξετάζεται ή θέση όπου χτίστηκαν οι δίκωγοι ναοί. Πριν από τó κεφ. παρεμβάλλεται ένας πίνακας, όπου ένδεικτικά σημειώνονται οι θέσεις των 115 από τούς 118 ναούς τού corpus. Σέ ύποσημείωση ó συγγρ. (σ. 325) δικαιολογεί γιati δέν περιλαμβάνει τούς ναούς τού Ala Kilise τής Κιλικίας, τού Saint Gall και τής Santa Maria del Castello στο Mesocco τής Έλβετίας. Σωστότερο θά ήταν, νομίζω, νά μη περιλαμβάνονταν και στο corpus. Θά μπορούσε ó συγγρ. νά άνασκευάσει τίς άπόψεις παλιότερων έρευνητών σέ ύποσημείωση και έτσι θά απέφυγε τήν άδικη γι' αúτον κριτική τού Urs Peschlow, ó όποιος, μη καταλαβαίνοντας προφανώς τó κείμενο τού Γ. Δημητροκάλλη, τού καταλογίζει ότι περιλαμβάνει τó ναό τού Saint Gall ως μοναδικό άντιπρόσωπο όλων των εκκλησιών με δύο κόγχες (άντικρυστές) από τήν παλαιοχριστιανική έποχή μέχρι τó Δυτικό Μεσαίωνα και

τὴν ἐποχὴ μετὰ ἀπ' αὐτὸν (βλ. BZ. 74, 1981, 356). Στὴν πραγματικότητα ὁ συγγρ. ἀναφέρει ὅτι ὁ ναὸς τοῦ 9ου αἰ. ἀποτελεῖ τυπικὸ παράδειγμα τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τοῦ Καρόλου τοῦ Μεγάλου». Τὸ σφάλμα του εἶναι πού δὲν παραθέτει κάτωση τοῦ ἀρχικοῦ μνημείου.

Ἄπὸ τὸν πίνακα μὲ τις θέσεις τῶν δικογχῶν ναῶν ἀβίαστα βγαίνει τὸ συμπέρασμα, πῶς 66 ναοί (57%) εἶναι χρισμένοι σὲ νησιά, 17 ναοί (15%) σὲ ἀκτές ἢ κοντὰ σὲ ἀκτές, 5 ναοί (4%) σὲ νησιά λιμνῶν ἢ ποταμῶν, 11 ναοί (10%) σὲ περιοχὲς παρόχθιες καὶ 16 ναοί (14%) στὴν ἐνδοχώρα.

Συνεχίζοντας ὁ συγγρ. παρατηρεῖ πῶς ἀπὸ τοὺς 70 δικογχοὺς ναοὺς τοῦ ἑλληνικοῦ χῶρου, ἐνῆνα εἶναι ἀφιερωμένοι στὸν ἅγιο Νικόλαο καὶ τέσσερις στὴν ἅγ. Παρασκευή, πού στὴν Ἄμοργό τῶν Κυκλάδων θεωρεῖται προστάτιδα τῶν θαλασσινῶν. Στὸν ἅγ. Γεώργιο, πού θεωρεῖται καὶ αὐτὸς προστάτης τῶν θαλασσινῶν εἶναι ἀφιερωμένοι ὀκτὼ δικογχοί, ἐνῶ συνδέονται μὲ τὴ ζωὴ τῶν ναυτικῶν οἱ ἅγ. Σάββας καὶ ἅγ. Βαρβάρα, γιὰτι γιορτάζουν τὴν ἀμέσως ἐπόμενες ἡμέρες ἀπὸ τὴ γιορτὴ τοῦ ἅγ. Νικολάου, στοὺς ὁποίους εἶναι ἀφιερωμένοι ναοί στὴν Κόθνο καὶ Σέριφο. Ἡ σχέση τῶν δικογχῶν ναῶν μὲ τὸ ὕψος στοιχείο δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι τυχαία. Ἐνα μέρος ἀπὸ τοὺς ναοὺς αὐτοὺς ἔχουν σχέση μὲ τοὺς νεκροὺς, καὶ τότε τὸ νερὸ ἔχει μεγάλη σημασία γιὰ τρεῖς λόγους: πρῶτα γιὰ νὰ ξεδιψοῦν οἱ νεκροί, δεύτερο γιὰ νὰ ἐμποδιστοῦν οἱ ψυχές τους νὰ ξαναυρῆσουν ἀνάμεσα στοὺς ζωντανούς καὶ τρίτο γιὰτι οἱ λαοὶ οἱ θαλασσινοὶ δύσκολα βάζουν τὸν παράδεισο μακριὰ ἀπὸ τὴ θάλασσα.

Στὴ συνέχεια ὁ συγγρ. ἀναφέρεται στὶς πεποιθήσεις τῶν ἀρχαίων Αἰγυπτίων, τῶν Σλάβων, Γερμανῶν καὶ Κελτῶν σχετικὰ μὲ τοὺς παράδεισους-νησιά. Ἀκολουθεῖ μιὰ ἐκτενὴς ἀναφορὰ στὴ νεοελληνικὴ λαϊκὴ ποίηση, ὅπου διαπιστώνεται πῶς σὲ πολλὲς περιπτώσεις ὑπάρχει συσχέτιση ἀνάμεσα στὸ νερὸ καὶ τὸ θάνατο. Εἶναι γνωστὴ ἡ ἀγάπη τοῦ συγγρ. γιὰ τὸ λαϊκὸ πολιτισμὸ, ὁμῶς νομίζουμε πῶς ἡ ἐργασία θὰ κέρδιζε σὲ πικρότητα ἂν ἔλειπαν τὰ ἀποσπάσματα κυρίως ἀπὸ δημοτικὰ τραγούδια πού παραθέτει, καθὼς καὶ τὰ αὐτοῦσια χωρία ἀπὸ παλιότερους ἐρευνητές.

Ἡ προσοχὴ τοῦ συγγρ. στρέφεται στὴ συνέχεια στὴν ἐρευνα τῆς θέσης τῶν νεκροταφείων. Ὑπάρχουν παραδείγματα νεκροταφείων ἀπὸ τὴν προϊστορικὴ καὶ ἀρχαία ἐποχὴ πού βρίσκονται κοντὰ στὴ θάλασσα, τὸ ἴδιο δὲ οὐμβαίνει καὶ κατὰ τὴ μεσαιωνικὴ καὶ νεώτερη ἐποχὴ. Πολὴ χαρακτηριστικὴ εἶναι ἐπίσης ἡ τοπογραφικὴ σχέση «οἰκισμὸς-ρέμμα-νεκροταφεῖο», καθὼς καὶ ἡ ὑπαρξὴ μικρῶν νησιῶν-νεκροταφείων. Ὅλα τὰ παραπάνω τὰ συνδέει, πολὺ σωστά, ὁ συγγρ. μὲ τὶς δοξασίες γιὰ τὴ δίψα τῶν νεκρῶν καὶ τὸ corpus προκύπτει πῶς 14 ναοὶ εἶχαν ἰδρυθεῖ ὡς νεκροταφειακοί, 10 εἶχαν χρησιμοποιηθεῖ γιὰ μεμονωμένους ταφές, 8 ἦταν ναοὶ μιᾶς ταφῆς ἢ οἰκογενειακοῦ τάφου, 4 ναοὶ εἶχαν ἰδρυθεῖ ἢ χρησιμοποιοῦντο γιὰ ὀστεοφυλάκια ἢ κοντὰ τοὺς εἶχαν ἰδρυθεῖ ὀστεοφυλάκια, 7 ναοὶ θεωροῦνται ἀπὸ ἐπιγραφεῖς ἢ ἄλλα εἰκονογραφικὰ στοιχεῖα νεκρικοὶ καὶ τέλος τρεῖς ναοὶ θεωροῦνται νεκρικοὶ εἴτε λόγω τοῦ χώρου ὅπου ἰδρύθηκαν, εἴτε λόγω τῶν διαστάσεών τους. Σαρνατζεῖ λοιπὸν ἀπὸ τοὺς 115 γνωστοὺς δικογχοὺς ναοὺς, δηλ. ἕνα ποσοστὸ 40%, εἶχαν χαρακτῆρα νεκρικό, ταφικό ἢ νεκρολατρικό. Τὸ ποσοστὸ αὐτὸ θὰ μπορούσε νὰ ἀνεβεῖ ἂν μερικοὶ ναοὶ ἦταν καλύτερα δημοσιευμένοι κι ἂν εἶχαμε συμπληρωματικὰ στοι-

χεία που διέφυγαν την προσοχή των μελετητών τους. Συνεχίζοντας εξετάζει τις ονομασίες των δικόγων ναών και παρατηρεί πώς μερικοί απ' αυτούς είναι αφιερωμένοι σε άγιους είτε καθαρά ψυχοπομπούς (όπως π.χ. ο άρχάγγελος Μιχαήλ και ο άγ. Μερκούριος) είτε σε άγιους που σε μερικά μέρη θεωρούνται ψυχοπομποί (όπως π.χ. ο άγ. Νικόλαος στη Σύμη). Υπάρχουν επίσης δικογοί ναοί αφιερωμένοι στην άγ. Παρασκευή ή οποία ταυτίστηκε με την ημέρα Παρασκευή, που σε μερικά μοναστήρια είναι αφιερωμένη στη μνήμη των νεκρών. Τέλος δικογοί ναοί είναι αφιερωμένοι στον άγ. 'Αθανάσιο, το όνομα του οποίου θυμίζει την άθανασία της ψυχής, καθώς και στην Κοίμηση της Θεοτόκου, όνομα-σία κατάλληλη για κοιμητηριακούς ναούς, ενώ άλλοι θεωρούνται νεκροταφειακοί από τη διακόσμηση που έχουν και ιδίως την παράσταση του Τριμόρφου της Δεήσεως στην κόγ-χη.

Στο μικρό σχετικά κεφάλ. IV ασχολείται με τους τύπους των ναών που έχουν δικογοχα ιερά. Έτσι συμπερασματικά κάπως αναφέρει, ότι το δικογοχο σχήμα συνδυάστηκε εκτός από τους μονόχωρους (μονόκλιτους) και με ναούς άλλων τύπων, όπως με τρουλαίες βασιλικές, με βασιλικές με συνεπτυγμένο τρούλο, με σταυρικές βασιλικές, με ναούς σχήματος ελευθέρου σταυρού, με μονόκλιτους σταυροειδείς ναούς, καθώς και με κυκλικούς. Σε μερικές περιπτώσεις τα παραδείγματα των ναών είναι μοναδικά, (Yusuf Κοs Καπαδοκίας, 'Αγ. Γεώργιος Λευκός Καρπάθου κ.ά), ενώ όσων αφορά τα βαπτιστήρια τέσσερα από αυτά που αναφέρονται στο corpus είναι βρομικοί χώροι, ένα είναι κυκλικό και ένα πλυγωνικό. Ίσως, γράφει ο συγγ., κανένα βαπτιστήριο να μην ύπηρξε έξ ύπαρχης δικογοχο αλλά να απέκτησε τις κόγχες του όταν έπαψε πια να χρησιμοποιείται ως βαπτιστήριο. Θά πρέπει ίσως να αναφερθούν και οι τέσσερις δικογοχες βασιλικές με τρούλο, στις όποιες ο τρούλος καλύπτειλόκληρο το τετράγωνο στην κάτωψη ναό. Τους ναούς αυτούς, που όλοι τους βρίσκονται στα έλληνικά νησιά, ό Α. 'Ορλάνδος τους όνόμασε «μασσωλειοειδους» τύπου και ή Κ. Φατούρου «τύπου μασσωλείου».

Τό κεφ. τελειώνει με την παρατήρηση του συγγ. πώς ποσοστό 27% από τους δικογοχους ναούς της 'Ανατολής είναι έξ όλοκλήρου ή έν μέρει ύπόσκαφοι. Τό γεγονός άποδίνεται από τό συγγ. ότι πολλοί δικογοί ναοί είναι νεκρικοί.

Στό V κεφ. γίνεται λόγος για τις διαστάσεις των δικόγων, που πάντοτε είναι μικρότεροι από τους άλλους με μία κόγχη που βρίσκονται στην ίδια περιοχή. Τούτο άποδίνεται στο ότι μεγάλος άριθμός δικόγων ήταν οικογενειακοί νεκρικοί. 'Αρκετά καταποιστικός είναι ό πίνακας με τά έμβραδα των δικόγων που προηγείται του κεφαλαίου.

Στό VI κεφ. γίνεται λόγος για τις περιόδους της έξαρσης και ύφησης των δικόγων ναών. 'Ο τύπος εμφανίζεται σχεδόν ταυτόχρονα στην 'Ανατολή και τη Δύση (με κάποιο προβάδισμα της Μ. 'Ασίας) κατά την παλαιοχριστιανική εποχή. Δέν έχουμε μνημεία κατά τους Ζ' και Η' αιώνες. Έξαρση των δικόγων παρατηρείται κατά τους Θ'-ΙΓ' αιώνες. Μετά τό ΙΓ'-ΙΔ' αί. οι δικογοί παρακμάζουν και διατηρούνται μόνο σε νησιά του Αιγαίου και ιδίως των Κυκλάδων.

Στό Μέρος IV (σσ. 371-383) ό συγγ. αναφέρεται στις θεωρίες γύρω από την καταγωγή των δικόγων ναών. Στό Ι' κεφ. αναφέρονται οι άπόψεις των ξένων αρχιτεκτόνων και αρχαιολόγων. 'Ο πρώτος που ένδιαφέρθηκε για την καταγωγή του δικόγου ναού ήταν ό Γάλλος Pr. Mérimée, που τό 1840 με άφορμή τό ναό της άγ. Χριστίνας της Κορσικής διατύπωσε την άποψη ότι οι δύο κόγχες παριστάνουν τους μαστούς της άγίας, που σύμφωνα με τό συναξάριο της άνάθρεψε με τό γάλα της δύο φίδια.

'Ο C. Enlart, τό 1899 και 1917, σημείωσε πώς τό δικογοχο σχήμα δυνατόν να όφείλεται είτε στη «συλλειτουργία δύο δογμάτων είτε στην επιθυμία να τιμηθούν δύο ταυτοχρόνως άγιοι. Τη δεύτερη από αυτές τις άπόψεις είχε ήδη τό 1908 διατυπώσει ό Αγύ.

‘Ο G. de Angelis d’Ossat τὸ 1942 δέχεται, ὅτι ὁ τύπος προέρχεται ἀπὸ τὴν Ἀνατολή καὶ οἱ δύο ἀψίδες ὀφείλονται στὸ ὅτι οἱ ναοὶ εἶναι ἀφιερωμένοι σὲ δύο ἁγίους. Συμπληρώνει δὲ πῶς οἱ λίγες ἰταλικὲς ἐκκλησίες αὐτοῦ τοῦ τύπου προέρχονται ἀπὸ πρότυπα βυζαντινοκρητικά.

Τὸ 1954 ὁ H. Nhalpakhchian, ἀγνοώντας τὴν παλιότερη βιβλιογραφία ἀλλὰ καὶ πολ-
λοὺς ἀπὸ τοὺς δίκωχους ναοὺς τῆς πατρίδας του, καταλήγει στὸ συμπέρασμα, πὼς οἱ δίκωχοι ναοὶ ἔχουν προέλευση ἄρμενική.

Τὸ 1961 ὁ Miraballa Roberti, ποὺ ἀγνοεῖ τοὺς δίκωχους τῆς Ἀνατολῆς καὶ μερικοὺς τῆς Δύσης, καταλήγει στὸ ἐντελῶς ἐσφαλμένο συμπέρασμα, πὼς «L’origine delle chiese a due absidi è ricercata in ambiente carolingio e non romanico».

Τὸ 1965 ὁ R. Tronfi μὲ εὐκαιρία τοὺς δίκωχους ναοὺς τῆς La Spezia καὶ Lunigiana ὑποθέτει πὼς ἡ μία ἀπὸ τὶς δύο ἀψίδες πρέπει νὰ ἐρμηνευθεῖ ὡς «μαρτύριον» γιὰ τὴ διαφύλαξη λειψάνων.

Τὸ 1968 ὁ Τούρκος βυζαντινολόγος Semavi Eyice μὲ εὐκαιρία τὴν ἐκ νέου μελέτη τοῦ δίκωχου ναοῦ τῆς Μονῆς τοῦ Goshavank τῆς Ἀρμενίας ἐπανερχεται στὴν παλιὰ ἄποψη τοῦ J. W. Crowfoot καὶ γράφει πὼς οἱ δύο ἀψίδες συνδέονται μὲ τοὺς συναυτοκράτορες Βασίλειο Β’ καὶ Κωνσταντῖνο Η’ (ἀπὸ τυπογραφικὸ λάθος γράφεται Β’ ἀντὶ Η’).

Τέλος ἀναφέρεται καὶ ἡ παλιὰ ἄποψη τοῦ J. A. Brutails, ὁ ὁποῖος τὸ 1892 μὲ τὴν εὐκαιρία τῆς μελέτης τοῦ δίκωχου ναοῦ τοῦ Montbolo τῆς Γαλλίας, κάνει τὴν ἀπίθανη σκέψη, πὼς οἱ δύο ἀψίδες ὀφείλονται στὴν ἀδυναμία τῶν μαστορῶν νὰ κατασκευάσουν μιά μεγάλη ἀψίδα. Τὴν ἄποψη αὐτὴ υἱοθέτησε τὸ 1929 ὁ R. De Lasteyrie.

Στὸ II κεφ. τοῦ IV Μέρους γίνεται λόγος γιὰ τὶς ἀπόψεις τῶν Ἑλλήνων ἀρχιτεκτόνων καὶ ἀρχαιολόγων. Πρῶτος ἀπὸ τοὺς Ἑλληνες ποὺ ἀσχολήθηκε μὲ τοὺς δίκωχους ναοὺς εἶναι ὁ ἀρχιτέκτονας Ἰ. Κουμανούδης, ποὺ τὸ 1959 διατύπωσε τὴν περίεργη θεωρία, πὼς οἱ δύο κόγχες ὀφείλονται μᾶλλον στὸ μικρὸ πλάτος τῶν ναῶν τὸ ὅποιο δὲν ἐπέτρεπε νὰ ἰδρυθεῖ καὶ τρίτη κόγχη. Παρόλο ποὺ ἡ ἄποψη αὐτὴ κρίθηκε δυσμενῶς ἀπὸ τὸν Π. Βοκοτόπουλο (1967-68) καὶ Δ. Βασιλειάδη (1960) ὁ Κουμανούδης τὸ 1968 ἐπανερχεται στὴν παλιὰ του ἄποψη.

Ὁ Α. Ὁρλάνδος μὲ ἀφορμὴ τὸ ναὸ τῆς Φλουριάς Πάρου διατύπωσε τὴν ἄποψη, πὼς οἱ δύο κόγχες τοῦ ναοῦ ἐξυπηρετοῦσαν ὁμόστυγο λειτουργία καθολικῶν καὶ ὀρθοδόξων, πράγμα ἀναμφισβήτητο γιὰ τὸ ναὸ αὐτό.

Ὁ Δ. Βασιλειάδης, παρὰ τὴν ἑλλιπῆ βιβλιογραφικὴ ἐνημέρωση, τὴν ἀγνοία ἄρκετῶν μνημείων καὶ τὰ πολλὰ λάθη του, πλησίασε περισσότερο στὴ λύση τοῦ προβλήματος. Θεωρεῖ: α) τὴν προέλευση τοῦ τύπου τῆς ἐπιπεδόστεγης κυκλαδικῆς βασιλικῆς μὲ δύο κόγχες δυτικῆ, β) τὴν καταγωγή τοῦ μονόκλιτου τύπου μὲ δύο κόγχες ἀνατολικῆ, γιατί βρίσκεται στὴν Κύπρο παράδειγμα ποὺ ἀνήκει στὴν πρῶτοχρονιστὴν περίοδο, γ) ἀπὸ τὴν Ἀνατολὴ (Ἄγιοι Τόποι) ἦσαν οἱ Σταυροφόροι τὸ δίκωχο θολοσκεπὴ ναὸ καὶ ὅτι ἀπὸ τὴ Δύση ἐπανεῆλθε στὰ νησιά τοῦ Αἰγαίου γιὰ νὰ ἐξυπηρετήσῃ τὶς ἀνάγκες συλλειτουργίας. Πάνω στὶς ἀπόψεις τοῦ Βασιλειάδη ὁ συγγρ. παρατηρεῖ: α) ὁ τύπος τῶν δίκωχων κυκλαδικῶν ναῶν δὲν ἔχει δυτικὴ προέλευση πράγμα ποὺ ἀποδεικνύεται ἀπὸ τοὺς βυζαντινοὺς πρὸ τῆς φραγκοκρατίας ναοὺς τῆς Νάξου, β) παρόλο ποὺ ὑπάρχουν ναοὶ ὅπου γίνεται συλλειτουργία τὸ δίκωχο σχέδιο δὲν φαίνεται νὰ ὀφείλεται στὴ φραγκοκρατία, γ) στὴν Κύπρο ὁ τύπος ἀντιπροσωπεύεται ἀπὸ ἓνα μόνο ναὸ, τὸν Ἄγ. Γεώργιο Ἀφέντρικας Καρπασίας, δ) ἡδὴ πρὶν ἀπὸ τοὺς Σταυροφόρους ὁ τύπος εἶναι γνωστὸς στὴ Δύση, ὅπου ὑπάρχουν παραδείγματα ποὺ χρονολογοῦνται ἀπὸ τὴν παλαιοχριστιανικὴ ἐποχὴ.

Στὴ συνέχεια ὁ συγγρ. ἐκθέτει τὶς ἀπόψεις τοῦ Π. Βοκοτόπουλου, παρατηρώντας, πὼς ἔν καὶ ἀγνοεῖ μερικὰ παραδείγματα, πλησίασε περισσότερο τὴ λύση τοῦ προβλήματος.

Ἐσὸς τοῦ ἀντιπαραθεῖ α) πῶς ὁ τύπος τοῦ μονώχωρου δίκωγου ναοῦ δὲν διαδόθηκε κατὰ τὴ μεσοβυζαντινὴ περίοδο, γιατί ὑπάρχουν παραδείγματα στὴν Ἀνατολὴ καὶ Δύση ποῦ χρονολογοῦνται μέχρι καὶ τὸν Ε' αἰ., β) ὅτι μόνο λίγοι σχετικά ναοὶ χρησιμοποιήθηκαν ἐπὶ ἐνετοκρατίας γιὰ συλλειτουργία τῶν δύο δογμάτων στὶς Κυκλάδες καὶ γ) δὲν εἶναι σωστὸ πῶς οἱ δίκλιτοι δίκωγοι ναοὶ «ἔχουν διάδοσιν» κατὰ τὴ μέση βυζαντινὴ περίοδο στὴν περιοχὴ τῆς ἀνατολικῆς σχολῆς». Ὑπάρχουν πολλοὶ δίκλιτοι ναοὶ τῆς Δύσης ποῦ χρονολογοῦνται στὴν παλαιοχριστιανικὴ περίοδο. Σὲ νεώτερη τὸν ἐργασίᾳ ὁ Π. Βοκοτόπουλος διορθώνει τὴ χρονολογία ἐμφάνισης τῶν δικόγων σημειώνοντας ὅτι χρονολογοῦνται ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῶν Μακεδόνων.

Στὸ Μέρος V (σσ. 387-423), ποῦ ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο κεφάλαια, ἀσχολεῖται ὁ συγγρ. μὲ τὴν ἀρχαία κληρονομία. Τὸ I κεφ., πλοῖσιο σὲ βιβλιογραφία, ἀποτελεῖ μιά γενικὴ ἐξέταση μὲ πολλὰ παραδείγματα τῶν διδύμων θεοτήτων τοῦ ἀρχαίου κόσμου, τῶν διδύμων βομῶν καὶ τῶν δίκλιτων καὶ δικόγων ναῶν τῆς ἀρχαιότητας. Καταλήγει δὲ στὸ συμπέρασμα πῶς τὰ δίκλιτα ἐθνικὰ οἰκοδομήματα ὑπῆρξαν οἱ ἄμεσοι πρόγονοι τῶν δίκλιτων χριστιανικῶν θρησκευτικῶν κτηρίων ποῦ κάνουν τὴν ἐμφάνισή τους ἤδη ἀπὸ τὸν Ε' μ.Χ. αἰῶνα. Ἡ ἀρχαιότητα γνώριζε τὰ δίκλιτα οἰκοδομήματα καὶ τὶς δικόγχεσ οἰκοδομὲς καὶ ἡ πείρα τῆς εἶναι πολὺτιμη γιὰ τὴ γένεση τῶν «διμαρτύρων» δικόγων ναῶν.

Στὸ μικρὸ II κεφ. ἐξετάζεται ἡ σχέση τῶν δικόγων καὶ δίκλιτων ναῶν καὶ τινίζεται ἀκόμα μιά φορὰ ἡ στενὴ τυπολογικὴ καὶ μορφολογικὴ τους ὁμοιότητα. Παραθεῖ ἀκόμα ὁ συγγρ. ὅτι ὅπου συνήθως ὑπάρχουν δίκωγοι ναοὶ ὑπάρχουν πάντα καὶ δίκλιτοι, ἐνὸς κατὰ τρόπο περιεργὸ δὲν παρατηρεῖται τὸ ἀντίθετο.

Στὸ VI Μέρος (σσ. 427-473), ποῦ τὸ ἀποτελοῦν δύο κεφάλαια, ἐξετάζονται: στὸ I κεφ. οἱ νεκρικοὶ χριστιανικοὶ ναοὶ καὶ στὸ κεφ. II οἱ δίκωγοι ταφικοὶ χώροι. Ἀπὸ τὴ μέχρι τώρα ἐρευνά του ὁ συγγρ. θὰ μπορούσε νὰ καταλήξει στὸ συμπέρασμα, ὅτι οἱ δίκωγοι ναοὶ εἶναι ἀπλῶς διμάρτυροι, ἄπου πού τὴ δέχονται κι ἄλλοι ἐρευνητές. Ὅμως τὸν ἀπασχολοῦν τρία ἐρωτηματικά: α) πῶς μπορεῖ νὰ ἐξηγηθεῖ ἡ ὑπαρξὴ τῶν δικόγων ναῶν στὰ νησιά τῆς Μεσογείου καὶ κοντὰ σὲ σπουδαία λιμάνια; Μήπως μποροῦν νὰ σχετιστοῦν μὲ τοὺς ναυτικούς καὶ τὴ ζωὴ τους; β) πῶς μπορεῖ νὰ ἐξηγηθεῖ τὸ γεγονός ὅτι οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς ναοὺς τῆς ἐνδοχώρας βρίσκονται κοντὰ σὲ ὄχθες ποταμῶν, λιμνῶν, πηγῆς ἢ λιμναῖα νησιά, γ) γιατί ἓνα μεγάλο ποσοστὸ ἀπὸ τοὺς δικόγχεσ ναοὺς εἶναι νεκροταφειακοὶ ἢ νεκρολατρικοὶ; Στὰ ἐρωτήματα αὐτὰ προστίθεται καὶ ἡ δυσκολία τῆς ὑπαρξῆς δύο ἁγίων τραπέζων στὸν ἴδιο ναό, πράγμα ποῦ ρητὰ ἀπαγορευόταν κατὰ τοὺς ἐξὶ πρώτους αἰῶνες τοῦ χριστιανισμοῦ σ' Ἀνατολὴ καὶ Δύση. Ὁ νεκρολατρικὸς ναὸς ἔχει διαφορετικὸ προορισμὸ ἀπὸ τὸν ἐνοριακὸ. Ὑπάρχει ἤδη ἀπὸ τοὺς πρώτους χριστιανικοὺς αἰῶνες καὶ δὲν πρέπει νὰ συγχέεται μὲ τοὺς ἐνοριακοὺς ἢ τὰ καθολικὰ μόνον, ὅπου γίνονται καὶ μεμονωμένες ταφῆς σημαντικῶν προσώπων. Σὲ μερικὲς περιπτώσεις ὁ νεκρικός ναὸς βρίσκεται κάτω ἀπὸ τὸν κύριο ναό ἢ παραπλευρῶς. Μερικὲς φορὲς οἱ ἐνοριακοὶ μποροῦν νὰ μετατραποῦν σὲ νεκρικοὺς ἢ ἀντίστροφα. Τέλος ὁ νεκρικοὶ ναοὶ μπορεῖ καὶ νὰ εἶναι χωρὶς ἀνίδα ἱεροῦ μιά καὶ δὲν ἔχουν ἅγια τράπεζα.

Στὸ II κεφ. γίνεται λόγος γιὰ τοὺς δικόγχεσ ταφικοὺς χώρους σὲ μιά προσπάθεια νὰ ἀναζητηθεῖ ἡ καιαγωγή τῶν δύο κογχῶν τῶν μνημείων ποῦ ἐξέτασε. Ἡ ἀπάντησι ποῦ δίνει στὸ ἐρώτημα ἔχει δύο σκέλη: α) ὡς πρότυπο τοῦ δικόγου νεκρικοῦ πρέπει νὰ χρησίμευσαν δίκωγοι ταφικοὶ χώροι τῆς παλαιοχριστιανικῆς ἐποχῆς, καὶ β) ἡ κατάργησι τῆς μεσαίας κόγχης δὲν σήμαινε ἀπαραίτητα καὶ τὴν κατάργησι τῶν πολίων μικρῶν κογχῶν ποῦ χρησιμοποιοῦνται ἀνεξάρτητα σὲ πολλὰς περιπτώσεις. Μετὰ ἀπὸ τὴν ἐξέτασι τῶν δικόγων ταφικῶν χώρων ἀνακεφαλαιώνοντας σημειώνει, πῶς ὁ νεκρικός χαρακτήρας ὀριμένων δικόγων ἐξηγηθεῖ ἀπόλυτα τὰ ἐρωτήματα τῆς σ. 427 καὶ μάλιστα τὰ I καὶ III.

Τέλος όσον άφορά τήν ειδική γεωγραφική εξάπλωση τών δίκωχων δίνεται ή άπάντηση ότι ό τύπος υιοθετήθηκε μόνο από τή λεγόμενη «Σχολή τής Άνατολής» τής παλαιοχριστιανικής και βυζαντινής τέχνης. Όσον άφορά δέ τήν καταγωγή τών διδωμων άψίδων τήν άνάγει σέ παλαιοχριστιανικά ταφικά και σέ πιό παλιά παγανιστικά ρωμαϊκά κτήρια.

Στό VII Μέρος (σσ. 477-480) εκθέτει ό συγγρ. τά συμπεράσματα τής έρευνας του, τά όποια είναι: α) ό δίκωχος, όπως και ό δικλιτος ναός πρέπει να γεννήθηκαν στή Μ. Άσία κάτω από ισχυρές έλληνιστικές και ρωμαϊκές επιδράσεις, β) οι λόγοι τής δημιουργίας του είναι κυρίως λατρευτικοί και σέ σπάνιες περιπτώσεις είναι κατασκευαστικοί-κτηριολογικοί. Στή συνέχεια κάνει άνακεφαλαίωση τών όσων μέχρι τώρα εξέθεσε. Έτσι τό 17% τών δίκωχων του corpus, ήτοι 22 ναοί είναι άφιερωμένοι σέ ζεύγος άγιών. Μερικοί είναι προορισμένοι για όμοστέγη λειτουργία δύο δογμάτων. Άλλοι δίκωχοι προέρχονται από μετασκευή μονόκωχων ναών. Και τέλος πολλοί δίκωχοι ήταν νεκρικοί ή νεκρολατρικοί. Τελειώνει δέ με μιá έλπίδα-εύχή, πώς ή περαιτέρω έρευνα θα ένισχύσει περισσότερο τή θέση τής διατριβής του.

Στό τέλος του βιβλίου (σσ. 483-513) ύπάρχει πλούσια βιβλιογραφία και άναλυτικό έρρετήριο (σσ. 515-540) πού εκδολώνουν πολύ τό μελετητή. Χρήσιμη είναι και ή σύντομη περίληψη στό γαλλικά (σσ. 543-547) για τούς μη γνωρίζοντες ελληνικά.

Η μελέτη του Γ. Δημητροκάλλη έχει δουλευτεί με πολύ ζήλο και άυταπάρνηση, θά έλεγα, μιá και, όπως φαίνεται από τά γραφόμενά του, πολλά μνημεία, ίδίως του έλλαδικού χώρου, πού παραθέτει στό corpus τά επισκέφθηκε και τά μέτρησε ξανά. Η έπιθυμία του δέ να βοηθήσει και τό μελετητή στήν έρευνά του τόν κάνει να μήν άρκεϊται σέ ένα σχέδιο του μνημείου, αλλά να δίνει πολλές άπεικονίσεις του. Τό ίδιο συμβαίνει και με τό κείμενο. Έμπλουτίζεται με χωρία άυτοΰσια παρμένα από τις διάφορες έργασίες πού χρησιμοποιεί. Τοΰτο είναι δίκωπο μαχαίρι, γιατί στό τέλος, έχω τή γνώμη, πώς άποβαίνει σέ βάρος του συνθετικού χαρακτήρα του βιβλίου.

Ύστερα από τήν εκτενή μάλλον παρουσίαση του βιβλίου του Γ. Δημητροκάλλη θά μπορούσαμε να σταθοΰμε σέ μερικά μόνο σημεία. Πρέπει μάλλον να συμπληρωθεί ή σχετική με τούς δίκωχους τής νότιας Ίταλίας βιβλιογραφία. Έτσι τά μνημεία τής περιοχής αΰτης πού περιλαμβάνονται στό corpus από ένα (S. Procopio di Fasano) θά γίνουν πάνω από δεκαπέντε. Για τή βιβλιογραφία και τά μνημεία βλ. R. C a r g a r, R.A.C. 3-4, 1979, 387-388). Στήν περιοχή Monopoli (Bari) ένα ποσοστό 50% τών λαξευμένων στους βράχους εκκλησιών είναι δίκωχοι. (Βλ. N. L a v e r m i c c a, Gli Insiediamenti rupestri del territorio di Monopoli (Corpus degli insediamenti medievali della Puglia, della Lucania e della Calabria, 1, Bari 1977). Στά μνημεία τής Βουλγαρίας πρέπει να προστεθεί ή λαξευτή εκκλησία τής Άγ. Μαρίας κοντά στή Viktorova Laka πού δημοσιεύτηκε τό 1977 (βλ. A. Novak, La chapelle rupestre Sainte Marine près de Viktorova Laka, Byz Slav. 38, 1977, 185-206), πού δέν ήταν δυνατό να τή γνωρίζει ό Δ. Με τό ίδιο πνεΰμα πρέπει να προστεθεί και ό βυζαντινός ναός του Άγ. Νικολάου (13ος αι.) κοντά στο χωριό Μεσοπόταμο τής Β. Ήπειρου, πού πρωτοδημοσίευσε ό Φρ. Βερσάκης (Βυζαντινός ναός έν Δελβίνω, ΑΔ 1, 1915, 28-44) χωρίς να καταλάβει, πώς ή σημερινή ανατολική πλευρά προέρχεται από μεταγενέστερη έπισκευή. Άποκατάσταση του μνημείου έδωσε ό Α. Meksi (Arkitura e kishës së Mesopotamit, Monumentet, 3, 1972, 47-94). Οι έλάχιστες αΰτες προσθήκες και οι τυχόν άλλες μικρότερης σημασίας πού θα μπορούσαν να γίνουν δέν μειώνουν καθόλου τήν άξία τής πολύ άξιόλογης και πλούσιας σέ υλικό έργασίας του Γ. Δ. Είναι ή πρώτη έργασία πού καταπιάστηκε με τό πρόβλημα τών δίκωχων ναών και παρά τις έλάχιστες μικροατέλειες άποτελεί σπουδαία συνεισφορά στή μελέτη του προβλήματος τών ναών τής κατηγορίας αΰτης. Μπορεί ίσως να ύπάρξουν διαφωνίες ως πρός τις άπόψεις

τοῦ συγγραφέα, ὅμως ἡ σύνθεση, ἡ διάρθρωση, τὸ κριτικὸ πνεῦμα, ἡ ἀκριβὸλογη καὶ σαφὴ διατύπωση εἶναι προσόντα τὰ ὁποῖα ἀξιολογοῦν τὴν ἐργασία τοῦ Γ. Δ. καὶ τὰ ὁποῖα τὴν κατατάσσουν ἀνάμεσα στὰ λιθὸ σοβαρὰ ἔργα ποῦ ἀσχολοῦνται μὲ τὸ πρόβλημα τῶν δίκιογχων ναῶν.

Γ. ΓΟΙΝΑΡΗΣ

Ἄ θ α ν ά σ ι ο ς Ε. Κ α ρ α θ α ν ά σ η ς, Οἱ Ἑλληνας λόγιοι στὴ Βλαχία (1670-1714). Συμβολὴ στὴ μελέτη τῆς ἐλληνικῆς πνευματικῆς κίνησης στὶς παραδουνάβιες ἡγεμονίες κατὰ τὴν προφαναριώτικη περίοδο, ἔκδ. ΙΜΧΑ, Θεσσαλονίκη 1982, σσ. 279.

Πολὸ δικαιολογημένα οἱ παραδουνάβιες ἡγεμονίες ἀποτελέσαν σ' ὅλην τὴν περίοδο τῆς τουρκοκρατίας μιὰν ἀπὸ τὶς πολυάριθμες ἐκεῖνες ἐοτίες, ὅπου ὁ καταδικώμενος Ἑλληνισμὸς βρῆκε καταφυγὴ καὶ ἀνέπτυξε στὴ συνέχεια τὶς δυνάμεις του. Γιὰ ἓνα λόγο παράπαν οἱ παραδουνάβιες ἡγεμονίες ἔχουν μιὰν ἰδιαιτερότητα προκειμένου γιὰ τὴν πολιτικὴ καὶ πνευματικὴ μας ἱστορία, ἀφοῦ συνδέθηκαν ἄμεσα μὲ τοὺς Φαναριώτες τῆς Κωνσταντινούπολης. Εἶναι, ἄλλωστε, πολὺ χαρακτηριστικὸ τὸ κλασσικὸ βιβλίο τοῦ Ν. Iorga, *Byzance après Byzance*, ὅπου, ὡς γνωστόν, γίνεται λόγος γιὰ τὶς ποικίλες δραστηριότητες αὐτοῦ τοῦ Μεταβυζαντινοῦ (καὶ Νεοελληνικοῦ ἀργότερα) κόσμου οἱ τὶς ρουμανικὲς χῶρες. Ἐναν ἀπὸ τοὺς δρόμους ποῦ ἀνοίξε στὸ βιβλίο του αὐτὸ ἐρευνᾶ τὸ κρινόμενο ἐδῶ βιβλίο τοῦ κ. Ἄθ. Καραθανάση ποῦ ἀναφέρειται συγκεκριμένα στὴν παρουσία τοῦ ἐλληνικοῦ στοιχείου στὴ Βλαχία κατὰ τὴν ἄμεση προφαναριώτικη περίοδο (1676-1714). Μὲ τὸ βιβλίο αὐτὸ ὁ σ. προσπάθησε νὰ ἀνιχνεύσει τὶς αἰτίες, τοὺς τρόπους, τὶς διεργασίες, ἀλλὰ καὶ τὰ ἀποτελέσματα ὧν αὐτῶν τῶν δραστηριοτήτων τῆς ἐλληνικῆς λογιόσύνης στὴ Βλαχία καὶ ὅπως αὐτὰ ἐμφανίστηκαν στὴν ἐλληνικὴ (κύρια) καὶ στὴ ρουμανικὴ γραμματεία. Ἐχομε δηλ. νὰ κάνουμε ἐδῶ μὲ μιὰ σειρά προβλημάτων ποῦ συγκεντρώνονται γύρω ἀπὸ τὰ πολιτιστικὰ φαινόμενα ἀπότοκα τῶν ἐξελίξεων ποῦ φέρνει ἡ παρουσία τῶν Ἑλλήνων στὶς ἡγεμονίες σὲ μιὰ περίοδο ὅπου ὁ Ἑλληνισμὸς ἀφυπνίζεται καὶ προσπαθεῖ νὰ συνδυάσει τὴ χριστιανικὴ Ἄνατολὴ μὲ τὰ προοδευτικὰ μηνύματα ποῦ ἔρχονται ἀπὸ τὴν ἀναγεννημένη Εὐρώπη.

Στὸ πρῶτο κεφάλαιο τοῦ βιβλίου του (Ἡ Προετοιμασία, σσ. 23-28) ὁ κ. Καραθανάσης ἐρευνᾷ τοὺς φορεῖς ποῦ ἐδημιούργησαν τὴν προφαναριώτικὴ αὐτὴ περίοδο καὶ ποῦ εἶναι τὸ Βυζάντιο, ἡ Ὁρθόδοξη καὶ φυσικὰ οἱ λόγιοι, οἱ κληρικοί καὶ οἱ ἐμποροί—πρόσωπα δηλ. ποῦ διέδωσαν τὴν ἐλληνικὴ γλῶσσα καὶ παιδεία· ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά εἶναι, βέβαια, ὀρισμένοι ἐντόπιοι ἡγεμόνες ποῦ ἐβοήθησαν καθεστὴ ἐλληνικὸ καὶ ὀρθόδοξο, ἀφοῦ πιστεύουν ὅτι εἶναι οἱ συνεχιστὲς τῶν Βυζαντινῶν ἀτοκρατόρων καὶ ἐπομένως ὀφείλουν νὰ υποστηρίξουν τὸ ἐλληνοχριστιανικὸ πνεῦμα. Ἐνας ἄλλος καθοριστικὸς ἐπίσης παράγοντας γιὰ τὴ δημιουργία τοῦ κλίματος αὐτοῦ ἦταν ὁ ρόλος ποῦ διαδραμάτισε στὶς ἐξελίξεις αὐτὲς ὁ σοφὸς Φαναριώτης ἀξιωματοῦχος Ἰωάννης Καρποφύλλης στὴν περίοδο 1650-1690 (βλ. τὸ Β' κεφ. Ἡ Συμβολὴ τοῦ Ἰωάννη Καρποφύλλη καὶ τοῦ κ. κ. ο. τ. ο. σ. σ. 29-60). Ὁ Καρποφύλλης εἶχε ἓνα ρόλο σ' ὅλες αὐτὲς τὶς ἐξελίξεις ὄχι μόνον στὸν πολιτικὸ τομέα ἀλλὰ καὶ στὸν πολιτιστικὸ, τὸν ὁποῖο ὁμολογουμένως ἐπηρεάσε θεμελιωδῶς. Εἶναι ὁ λόγιος ποῦ μὲ τὸ σύστημά του καὶ τὶς ἰδέες του συνεδύασε δυναμικὰ τὴν ἐλληνικὴ Ἄνατολὴ καὶ τὴ φωτισμένη Εὐρώπη, ὅπως λίγες δεκαετίες ἀργότερα εἶχαν ὀραματιστεῖ ὁ Πατριάρχης Κύριλλος Λούκαρης καὶ ὁ Θεόφιλος Κορυθαλλεῖας. Ἐνα μεγάλο μέρος τῆς διδασκαλίας του διοχετεύθηκε στὴ Βλαχία κι ἔγινε ὄφορμὴ γιὰ παραπέρα ἐξελί-